

SODALITATES QUONDAM ET NUNC
TUDÓS TÁRSASÁGOK EGYKOR ÉS MA

SZERKESZTETTE

BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – MOLNÁR DÁVID

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 6.

Sodalitates quondam et nunc
Tudós társaságok egykor és ma

Szerkesztette

BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – MOLNÁR DÁVID

Lazi Könyvkiadó

ELTE | HTK
IRODALMTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet

2025

A konferencia létrejöttét támogatta:
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet

A kötet megjelenését támogatta:
MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága

SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet

Olvasószerkesztő: MOLNÁR ANNAMÁRIA
A névmutatót készítette: SZILÁGYI N. ZSUZSA

© Szerzők, 2025
© Lazi Könyvkiadó, 2025

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát egyes fejezeteket illetően is.

A borítón: Andrea di Piero Ferrucci: Bartolomeo da Saliceto síremléke, 1412.
Bologna, Museo Civico Medievale

ISBN 978-963-267-693-7
ISSN 2416-125X

Kiadja a Lazi Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó: a kiadó igazgatója
Nyomdai előkészítés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomdai kivitelezés: A-Színvonal 2000 Nyomdaipari Kft.
6722 Szeged, Honvéd tér 5/B
Felelős vezető: Arday Zsolt

Tartalom

Előszó	11
--------------	----

BAROKK IRODALOM ÉS LELKISÉG KUTATÓCSOPORT

BAJÁKI RITA

„Régenten deák nyelven” A 17. század második felében latinból fordított magyar nyelvű imakönyveinkről	15
---	----

SZÁDOCZKI VERA

Náray György élete és munkái levéltári források tükrében	29
--	----

BÁTHORY ORSOLYA

Görög szerzők Pázmány Péter műveiben	49
--	----

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

„et Concionator, et Poeta” Gyalogi János (1686–1761)	61
--	----

BÉL MÁTYÁS NEOLATIN MŰHELY

TÓTH GERGELY

A 18. századi latin nyelvű tudományos irodalom kutatásának helyzete napjainkban (Részleges áttekintés, problémafelvetésekkel, témaötletekkel) ...	73
---	----

BENEI BERNADETT

<i>Chronologia nova Hungariae nascitur</i> : Timon Sámuel <i>Epitóméj</i> ának előzményei és főbb tulajdonságai	87
---	----

JARMALOV REZSŐ

- I. Anjou Károly uralomra jutásának története – nem(csak) elbeszélő
források alapján. Esettanulmány Otrókosi Főris Ferenc *Historia*
Ecclesiastica Hungarorum című művéről 99

KIS IVÁN

- Kaprinai István *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad*
regis Hungariae című műve. A szerző forráshasználata és történetírói
módszerei 109

SÁNTA SÁRA

- „Legi singulas paginas, risique.” Egy ókortudományi vita
Magyarországon a 18. század második felében 117

TÓTH ANNA JUDIT

- Kéri Borgia Ferenc: *A kelet császárai – Prolegomena* 131

SPECULUM KUTATÓCSOPORT

MOLNÁR DÁVID

- Cave coitum!* Thurzó Zsigmond, váradi püspöknek címzett egészségügyi
intelmek Antonio Gaziótól 149

ORBÁN ÁRON

- A respublica litteraria* és a „természet csodái”. Magyarországról küldött
szervetlen *naturalia* Ellebodus, Purkircher és Clusius levelezésében 161

LIGETI ZSUZSANNA

- A sárospataki Csécsi-kéziratok néhány tisztázásra váró kérdése 173

KULCSÁR PÉTER HISTORIOGRÁFIAI KUTATÓCSOPORT

KASZA PÉTER

- Két udvar közt félúton. Verancsics Antal 1551. évi eseményeket
elbeszélő töredékéről 183

NAGY GÁBOR	
A 16–18. századi könyvolvasók Zermegh Jánosa	197
SZEDELÉDI ZSOLT	
Ritka és egyedi szavak Szerémi György emlékiratában	209
GYULAI ÉVA	
Verancsictól Mommsenig – A berlini Verancsics-kódex és tanulságai	217
BAKOS DZSENIFER EMÍLIA	
„Aucesamum” Azonosítatlan forrás a pápai vár történetéről a hosszú háború korában	249

MOLNÁR PÉTER	
„[...] uxorem quartam ducet et ex ea heredem habebit.” Ellenzéki morgolódás Mátyás Magyarországn, 1480 táján	261
TUBAY TIZIANO	
Pietro Ranzano <i>Annales omnium temporum</i> című művének kézírata és szerkezete: megközelítések és problémák	269

HATÁRTERÜLETEK

MÁTÉ ÁGNES	
Eurialus, a ló, és a <i>Historia de duobus amantibus</i> spanyol és lengyel illusztrációi a 16. századból	285
MAJOROSSY IMRE	
„[...] difficilis res est” Latin nyelvű ajánlások Telegdi Miklós postilláinak első kötetéhez	299
SZABÓ ÁDÁM	
Romlás vagy fejlődés? A jezsuita Antonio Possevino és az antitrinitárius történelemszemlélet	311

SZÖVEGPRODUKCIÓ ÉS SZÖVEGÉRTTELMEZÉS

ARMANDO NUZZO – SZOVÁK KORNÉL – VISEGRÁDI RENÁTA

- Adalék Coluccio Salutati magyar vonatkozású állami leveleinek
készülő kritikai kiadásához 323

SIMON LAJOS ZOLTÁN

- Egy velencei patrícius utazása a világ végére (Janus Pannonius:
Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum 314–446) 331

FRAZER-IMREGH MONIKA

- Sodalitas epistolarum* – Görög-latin versidézetek Angelo Poliziano
Levelei I–II. könyvében 341

JANZSÓ MIKLÓS

- „Tū vero audi sapientissimos viros [...]” Ludovico Odasi
gyászbeszédeinek forrásai 353

JUHÁSZ DANIELLA

- Familiaris explanatio*. Jodocus Badius Ascensius *Aeneis*-kommentárja 365

MÓRÉ TÜNDE

- A főúr mint hős a 17. század elején. Temetési orációk
Nádasdy Ferenc és Thurzó György felett 377

POSTA ANNA

- Georg Hochschild apokaliptikus centója 389

A 18. SZÁZADI NEOLATIN KÖLTŐK TÁRA

BALOGH PIROSKA

- A neolatin irodalom értelmezése és kutatása a magyarországi
irodalomtörténeti összefoglaló kézikönyvekben 1711-től napjainkig 403

BÍRÓ CSILLA

- Szűz Mária-tisztelet Halápy Konstantin piarista szerzetes költeményeiben ... 423

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

- Hol van Árkádia, a költészetnek hazája? Gondolatok a 18. századi
magyarországi latin Árkádia *communitas*-eszméjéről 437

TÓTH SÁNDOR ATTILA

- Epigramma és történetírás Babai Ferenc jezsuita szerzetes
életművében (Babai verses életrajzai: királyok, nádorok,
esztergomi érsekek) 451

TÓTH SÁNDOR MÁTÉ

- Virtus et pax*. Az első koalíciós háború lezárása
Joachim Hödl 1798-as elégiáiban 467

KEISZ ÁGOSTON

- A pindarosi metrika útvesztőiben. Hogyan értelmezte
Ungvárnémeti Tóth László Pindarosz metrumát? 479

BÉKÉS ENIKŐ

- A magyarországi neolatin irodalom kézikönyve: egy tervezet
bemutatása 493

- Névmutató 501

Görög szerzők Pázmány Péter műveiben

A 16–17. századi tudományos diskurzusban fontos szerep jutott az autoritás hatalmának, ezért a tekintélyi hivatkozások argumentációba való beiktatása a retorikai bizonyítás elengedhetetlen részét képezte. Pázmány Péter ennek a tudományos sztenderdnek megfelelően vonultatta fel írásaiban az érveinek alátámasztására szolgáló műveket, és hivatkozott rájuk teljes transzparenciával, vagyis a lapszálon pontosan megjelölve az általa idézett vagy hivatkozott locuset. Az argumentáció alátámasztására, hitelesítésére, a kontroverz teológiai háttérismeretek felelevenítésére sokszor elegendő volt már csak a szerzők neveinek említése is. Pázmány legtöbbször latin szerzőkre hivatkozik: az antikvitásból Senecára, a patrisztikus irodalomból Szent Ágostonra, Szent Jeromosra, Tertullianusra. A görögök közül Arisztotelészre hivatkozik a legtöbbször,¹ nagyon sokszor idézi a reneszánsz által újra felfedezett Plutarkhoszt, mellettük számos alkalommal a görög egyházatyák szolgálnak tekintélyi érv gyanánt.

Olykor hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni, hogy a humanizmus nemcsak a klasszikus görög–római ókort fedezte fel újra a 14–15. században, de a késő antikvitás keresztény gondolkodóira, a görög és latin egyházatyák műveire is új-

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 137815. számú OTKA-pályázat keretében készült.

¹ Érthető módon a grazi egyetem bölcsészeti fakultásán tartott logikai és a természetfilozófiai kurzusokhoz írt jegyzeteiben találkozunk legtöbbször Arisztotelész nevével: *Dialectica*, *Physica* és a *Tractatus in libros Aristotelis De coelo, De generatione et corruptione atque in libros Meteororum*. PÁZMÁNY Péter, *Dialectica*, szerk. Stephanus BOGNÁR, Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia: Series latina, 1 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem, 1894); PÁZMÁNY Péter, *Physica*, szerk. Stephanus BOGNÁR, Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia: Series latina, 2 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem, 1895); PÁZMÁNY Péter, *Tractatus in libros Aristotelis De coelo, De generatione et corruptione atque in libros Meteororum*, szerk. Stephanus BOGNÁR, Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia: Series latina, 3 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem, 1897).

ból rátalált.² A patrisztikus szövegekkel a reformátorok (Luther, Zwingli, Bucer, Oecolampadius, Kálvin) is foglalkoztak, elsősorban az ősegyház jellemzőit keresték bennük, másrészt azokat a kérdéseket kutatták, amelyeket az egyház múltjáról és jelenéről szóló korabeli teológiai viták vetettek fel.³ A patrisztikai szövegek gondozásának és megjelentetésének egyik legkorábbi központja a reneszánsz Itália volt. A kezdeményezők között szerepelt Ambrogio Traversari (1386–1439) és Lorenzo Valla (1407–1457).⁴ Sokat tett a görög egyházi írók tanulmányozásának előmozdításáért a keleti és a nyugati egyház egyesülését megcélzó 1438–1439 között ülésező ferrarai zsinat, amelyre sok görög prelátus is érkezett Bizáncból.⁵ A zsinat során a küldötteknek számos patrisztikus szöveget kellett összehasonlítaniuk és hivatkozníuk, ezek közül nem egy újdonságnak számított az itáliai humanisták, illetve teológusok számára.⁶ A 15. század közepétől egészen Lutherig olyan tudósok, mint Georgius Trapezuntius (1395–1472/3), Niccolò Perotti (1429–1460), Pietro Balbi (1399–1479), Lilio Tifernate (1417–1486), Francesco Griffolini (1418–1483), Ioannis Argyropoulos (1417–1486), Raffaele Maffei (1451–1522) és Zanolli Acciaiuoli (1461–1519) készítették el a korai görög egyházatyák legtöbb kulcsfontosságú szövegének fordítását, amelyek közül számosat még a 16. században is használtak és kiadtak.⁷ Az egyházatyáknak a görög nyelv tanítása szempontjából is jelentőségük volt. Homéroszt, Euripidészt, Arisztophanészt, Theokritoszt, Thuküdidészt, Xenophónt, Démoszthenészt, Iszokratészt, és mások mellett Nagy Szent Vazult, Nazianzi Szent Gergelyt és Aranyházát Szent Jánost is hasznos szerzőnek találták a görög nyelv tanításában.⁸ A jezsuita oktatási szabályzat, a *Ratio studiorum* a korábbi gyakorlatot kodifikálva javasolta az említett „három hierarcha” tanulmányozását a grammatikai és retorikai osztályokban is.⁹

Az 1450–1600 közötti Nyugat-Európában a legtöbbször, latin fordításban megjelent görög auktorok sorrendben: Aranyházát Szent János (344–407), Nagy Szent

² Tóth Péter, „Görög egyházatyák a Corvinában I”, *Magyar Könyvszemle* 127, 2. sz. (2011): 137–148, 137.

³ Andreas AMMANN és Sam KENNERLEY, „Introduction to the Special Issue on: The Reception of the Church Fathers and Early Church Historians in the Renaissance and the Reformation, c. 1470–1650”, *International Journal of the Classical Tradition* 27 (2020): 271–276, 271; Natasha CONSTANTINOUDOU, „Aspects of the Printing History and Reception of John Chrysostom and Other Greek Church Fathers, c. 1450–1600”, *International Journal of the Classical Tradition* 27 (2020): 277–299, 287.

⁴ Charles L. STINGER, *Humanism and Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance* (Albany: State University of New York Press, 1977), xiii, 40.

⁵ Joseph GILL, *The Council of Florence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959); Deno J. GEANAKOPOLOS, „The Council of Florence (1438–1439) and the Problem of Union Between the Greek and Latin Churches”, *Church History* 24 (1955): 324–346.

⁶ Alexander ALEXAKIS, „The Greek Patristic Testimonia Presented at the Council of Florence (1439) in Support of the Filioque Reconsidered”, *Revue des Études Byzantines* 58 (2000): 149–165.

⁷ CONSTANTINOUDOU, „Aspects of the Printing History...”, 280.

⁸ Uo., 294.

⁹ Uo., 294–295. *Ratio atque institutio studiorum societatis Iesu (1586, 1591, 1599)*, szerk. Ladislaus LUKÁCS, Monumenta Historica Societatis Iesu 129 – Monumenta Paedagogica Societatis Iesu 5 (Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1986), 432.

Vazul (329–379), Kaiszareiai Euszebiosz (265–339), Nazianzi Szent Gergely (329–389), Ál-Areopagita Dénes (5–6. század), Alexandriai Szent Cirill (376–444), Nüszsai Szent Gergely (335–394), Alexandriai Szent Kelemen (150–215/220) és Szent Epiphániosz (kb. 315–403) voltak.¹⁰ Jóllehet a görög nyelvű kiadások száma lényegesen kisebb volt, mint a latinoké, Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Vazul írásait többször nyomtatták ki eredeti nyelven, mint Hésziodosz, Arisztophanész, Aiszóposz, Hippokratész vagy Galénosz műveit. A patrisztikus irodalom kiadásának központja a 16. században Párizs lett, de mellette még Bázelen és Antwerpenben adták ki legtöbbször a görög egyházatyák műveit eredeti nyelven és latinul.¹¹

A protestáns gyakorlattal szemben a katolikus érvelő irodalomra a korban nem volt jellemző a görög szövegek eredetiben való akár csak minimális idézése. Az Egyházat és vele a teológiai, vallási irodalmat is a latin nyelv központi szerepe jellemezte, így Pázmány is latin fordításokban olvasta, illetve idézte a görög auktorokat. Nem mintha nem tanulta vagy tudta volna a görögöt: a kolozsvári jezsuita gimnáziumban, ahová Pázmány 1583-ban iratkozott be, a Borja Szent Ferenc-féle korai *Ratio studiorum* alapján tanították a humaniora és retorika osztályokban görögre az ifjakat.¹² Pázmánynál ez az 1585/86 és 1586/87-es tanéveket jelentette. A humaniora keretében Lukianosz egyszerűbb dialógusait, Aiszóposz fabuláit, a retorika osztályban Démoszthenészt és Homéroszt olvastak.¹³ A későbbiekben a jezsuita egyetemi képzés filozófiai fakultásán olvastak Arisztotelészt, a teológián pedig a bibliai exegézishez kapcsolódóan a héber és a görög Szentírást tanulmányozták. Pázmánynak a grazi egyetemen tartott Arisztotelész-kurzusaira készülve olykor filológiai vizsgálatokat is kellett végeznie az eredeti görög szövegek bevonásával.¹⁴

A katolikusoknál a görög és héber nyelvek ismerete a protestáns gyakorlattal szemben nem az egyéni bibliai hermeneutikát szolgálta, hanem a trienti zsinaton hivatalos bibliaként elfogadott latin nyelvű szentírás, a *Vulgata* magyarázatához kellett ezek a stúdiumok. A hivatalos katolikus biblia, a *Vulgata Sixto-Clementina* végül majdnem ötven évvel a trienti zsinat után, 1592-ben jelent meg.¹⁵ Pázmány klasszikus

¹⁰ A sorrend az eredeti, görög szövegkiadások tekintetében csak csekély mértékben tér el a latin művekétől: eszerint Nazianzi Szent Gergely megelőzi Euszebioszt, és közvetlenül utána Nüszsai Szent Gergely áll. CONSTANTINIDIOU, „Aspects of the Printing History...”, 298.

¹¹ Uo. Bázelen a filológiai szempontú könyvkiadást általában megalapozta Erasmus együttműködése humanista nyomdász-kiadóval, Johann Frobennele. Andrew G. JOHNSTON és Jean-François GILMONT, „Printing and the Reformation in Antwerp”, in *The Reformation and the Book*, szerk. J.-F. GILMONT, ford. Karin MAAG (Aldershot: Ashgate, 1998), 188–213.

¹² ÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely (Piliscsaba: PPKE BTK, 2006³), 23.

¹³ *Monumenta Paedagogica Societati Jesu quae primam Rationem Studiorum anno 1586 editam praecessere*, szerk. Caecilius GOMEZ RODELES és mások (Madrid: Avrial, 1901), 289, 293.

¹⁴ GERENCSÉR István, *A filozófus Pázmány* (Budapest: Élet Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1937), 36, 62, hozzáférés: 2024.04.14, http://www.ppek.hu/konyvek/Gerencser_Istvan_A_filozofus_Pazmany_1.pdf.

¹⁵ *Biblia sacra vulgatae editionis Sixti Quinti Pont. Max. inssu recognita atque edita* (Romae: Typ. Apost. Vaticana, 1592).

nyelvi jártasságát bizonyítja, hogy 1612-ben a jezsuita rendi vezetés őt jelölte ki egy háromtagúra tervezett bizottságba, amelynek feladata lett volna a Káldi-féle bibliafordítás ellenőrzése, illetve a héber és görög szövegek alapján való átdolgozása.¹⁶

A már említett markáns latinközpontúság a jezsuita felsőoktatás bölcsészeti fakultásának Arisztotelész-kurzusain is megmutatkozott. A *Ratio studiorum* előírása alapján az Arisztotelész-művekhez írt latin kommentárok prioritást élveztek a görögökkel szemben, az oktatóknak pedig ügyelniük kellett arra, hogy a latin művek ne váljanak valamilyen módon neveltség vagy megvetés tárgyává. A latin és a görög véleményeit ne ütköztessék egymással, hanem csak idézzék mindkét részről a szerzőket, nyilvánvalóan – bár erre külön nem tér ki a rendelkezés – latinul.

„Nec etiam Latinos interpretes Aristotelis, aut eorum doctrinam, non irridere aut in contemptum adducere. Nec etiam in genere disputationes instituere Latinorum contra Graecos, et Graecorum contra Latinos; sed propriis nominibus tantum utrinque citatis authoribus.”¹⁷

Pázmány a filozófiaelőadásaihoz írt jegyzeteiben szereplő görög kommentátorokat (Alexander Aphrodisziasz, Themisztiosz, Theoprasztosz, Porphüriosz stb.) is latin fordításaikban idézi.

Nem meglepő tehát, hogy a barokk katolikus szerzők, köztük Pázmány szinte egyáltalán nem hivatkozik görög kútfők eredeti szövegeire, hanem csak azok latin fordításaira, és csak elvétve tünteti fel, hogy ki a nyelvi átültetés szerzője. Vagyis az eredetileg görögül írt szövegek pázmányi recepciója nem különbözik a latin szerzőkétől. Így ugyanaz a kérdés merül fel a görögök esetében is, amely általában Pázmány forráshasználatával kapcsolatban is, nevezetesen, hogy eredeti, kötetes műveket, vagy inkább tematikus idézetgyűjteményeket, illetve számára florilégiumként funkcionáló dogmatikai, kontroverz teológiai kompendiumokat használt-e a vendégszövegek idézésekor. A kérdés annál is indokoltabb, mert például csak a *Kalauz*-ban majdnem 9000 hivatkozás, illetve citátum szerepel. A barokk prédikációk örvén Bitskey István, valamint Gábor Csilla is behatóan foglalkozott a kérdéssel; vizsgálódásuk eredménye nagyjából úgy foglalható össze, hogy a hatalmas mennyiségű idézetanyag mindenképp feltételezi a florilégiumok használatát, de az idézetek helyének visszakereshetően pontos megadása egyúttal a kötetes művek forgatására is utal.¹⁸ De még ha azt is feltételeznénk, hogy Pázmány kizárólag idézetgyűjteményekből, illetve más kontroverz teológiai összefoglalásokból (Roberto Bellarmino, Gregorio de Valencia, Thomas Stapleton művei) vette idézeteit, akkor

¹⁶ ŐRY, Pázmány Péter..., 129.

¹⁷ *Monumenta paedagogica Societatis Jesu...*, 491.

¹⁸ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 54–57; GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, 2001), 56.

is érdemes megvizsgálni a vendégszövegek eredeti forrását, jelen esetben az életműben hivatkozott görög szerzők 16–17. században (Pázmány 1637-es halálával bezárólag) elérhető latin kiadásait.

Ha a Pázmánynál felvonultatott görög szerzőket vizsgáljuk, érdemes az életmű egészen belül a két, igazán nagy jelentőségű írására koncentrálnunk, vagyis az *Isteni igazságra vezérlő Kalauzsa* és a *Prédikációk*ra. A *Kalauz* Pázmány apologetikai, kontroverz teológiai műveinek, a vitairatoknak nemcsak eszmei, de szövegszintű szintézise is egyben. Benne szerepel ugyanis szinte az összes korábbi, a protestáns vallásra, illetve felekezetpolitikára reflektáló vitairata, természetesen átírva és átkontextualizálva.¹⁹ A mű tematikus elrendezése lehetővé tette, hogy egyfajta magyar nyelvű dogmatikai kompendiumként is szolgáljon a katolikusok számára, illetve kiindulási alap legyen több protestáns ellenirat létrejöttéhez.

A másik nagy munka, amely viszont kifejezetten saját felekezetének szólt, az *A minden Vasárnapokra és egy-nehány Innepekre rendelt Evangeliumokról-való Prédikációk*, amelynek darabjai kimutathatóan mintabeszédekként szolgáltak a miséző papok számára. Ami a szerző személyén kívül közös a két műben, hogy Pázmány saját szövege mellett mindkettőnek fontos részét képezik a citátumok, vagyis a vendégszövegek.

Az, hogy Pázmány mely görög szerzőkre hivatkozik, függ attól, milyen műfajba tartozik az adott írása. Magyar nyelvű apologetikus vitairataiban, így a *Kalauz*-ban is az egyháztörténet-írók művei vannak túlsúlyban. Kaiszareiai Eusebiosz és *historia ecclesiasticá*jának folytatói, illetve bővítői, Szókratész Szkholasztikosz (380 k.–440/450 k.), Szózomenosz (400–450), valamint Theodorétosz (393–458) hozzávetőlegesen 700 említéssel szerepelnek az egész életműre nézve, ennek több mint 40 százaléka Pázmány vitairat-szintézisében, a *Kalauz*-ban található, és csak kb. 15 százaléka a *Prédikációk*-ban.

Kaiszareiai Eusebiosz (265 k.–339) felülreprezentáltsága feltűnő a Pázmány-életműben. Egyháztörténete mellett a *Praeparatio Evangelica* (Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή) című írására is számos hivatkozást találunk, jellemzően a *Kalauz*-ban. A tizenöt kötetből álló mű a korai kereszténység egyik fontos apologetikai írása, amely a keresztény hit értékeit védelmezi a pogány vallásokkal és filozófiákkal szemben. A címben lévő *praeparatio* (proparaszkeuē) jelzi, hogy az írás az evangéliumi hitet követni szándékozó pogányok keresztségre való felkészülését szolgálta. Pázmány a *Praeparatio evangelicá*t kimutathatóan az Itáliába emigrált bizánci Georgius Trapezuntius fordításában idézi több alkalommal, egyetlen egyszer hivatkozik a *Kalauz* 1637-es, harmadik kiadásában a kortárs francia jezsuita, François Viger nem sokkal korábban, 1628-ban megjelent fordítására.²⁰ A Viger-féle átültetés noha mindössze egyszer kerül elő az argumentációban, mégis jelzi, hogy Pázmány igyekezett naprakészen

¹⁹ HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újraírása* (Budapest: Universitas Kiadó, 2019).

²⁰ *Eusebion tou Pamphilou [...] Proparaszkenē Euangelikē: Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi Praeparatio Evangelica [...]*, ford. François VIGER (Parisiis: Sumptibus Michaelis Sonni, Sebastiani Cramoisy, Caroli Morelli, 1628).

tartani azt a szövegázist, amelyre érvelésében építhetett.²¹ Még több hivatkozást találunk Eusebiosz már említett egyháztörténetére. Pázmány a művet általában Rufinus 5. századi, rendkívül népszerű fordításában idézi, némely alkalommal viszont Johannes Christophorsonus, vagyis John Christopherson angol katolikus püspök 16. századi latin fordítását citálja, és olykor ezt jelzi is a lapszálon.²² Emellett némileg meglepő módon Wolfgang Meuslin (Musculus) református teológus korszerűbb és pontosabb fordítását is felhasználja.²³

A már szintén említett bizánci historiográfusok, Szókratész Szkholasztikosz, Szó-zomenosz, Theodorétosz és Evagriosz munkáit szintén a chichesteri püspök, John Christopherson latin fordítása alapján idézi.²⁴ Pázmány egy későbbi bizánci forrása a 13–14. századi Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulos, az ő egyháztörténetére a felső-sziléziai humanista Johannes Lange (1503–1567) fordításában hivatkozik.²⁵

A görög egyházatyákra való hivatkozások számának sorrendje követi a műveik európai (Párizs, Bazel, Antwerpen stb.) megjelentetésének gyakoriságában megmutatkozó, fentebb már felvázolt trendet. Eszerint Pázmány a görög patrisztikából Aranyszájú Szent Jánost említi, illetve idézi a legtöbbet, őt követi Nagy Szent Vazul és Nazianzi Szent Gergely. A hagyományosan együtt emlegetett „három hierarcha” esetében a teljes életműre vonatkozó, nagyjából hatszáz összhivatkozás kb. 25 százaléka található a *Kalauz*-ban, és 15 százalék kapott helyet a *Prédikációk*-ban. Műveik citálása már Pázmány idején is egy több mint ezeréves fordítási hagyomány eredménye. A korai keresztény írárok zöme görög nyelvű volt, köztük az Újszövetségé is. A bibliai perikópákat, a zsoltárokat és egyéb ószövetségi könyveket is először görögből fordították le latinra, s kezdetben a római liturgia is görögül, vagy legalábbis két nyelven folyt.²⁶ Ezek mellett már a kora keresztény korban az apostoli atyákat, valamint az alexandriai és antiochiai atyák számos művét is lefordították latinra.²⁷ A 4–5. század fordulóján Szent Jeromos (340 k.–420) és Rufinus (345–410)

²¹ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Isteni Igazságra-vezető kalauz, melyet írt és most sok helyen jobbitván ki-bocsátott cardinal Pazmany Peter eszfergami ersek* (Posonii, 1637), 44, RMNy 1697. Pázmány a lapszélin bejegyzésben jelzi a két fordítás közti, a fejezetbeosztásban megmutatkozó különbséget. „Eusebius, 5. de Praepar. ca. 15. Versionis Trapezunt. Versionis Viguerij, cap. 36.”

²² *Eusebius Pamphilus, Historiae ecclesiasticae pars prima* [...] Ioanne CHRISTOPHORSONO *Anglo Cicestrensi Episcopo interprete* (Lovanii: Servatius Sassen, 1569).

²³ *Ecclesiasticae historiae autores: Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi Historiae ecclesiasticae lib. X* [...] *Wolfgangus MUSCULO interprete* (Basileae: Froben, 1549).

²⁴ *Historiae ecclesiasticae scriptores Graeci* [...] (Coloniae: Birckmann, 1570).

²⁵ *Nicephori Callisti Xanthopuli* [...] *Ecclesiasticae historiae libri decem & octo*: [...] *Ioannis LANGI in Latinum sermonem translati* [...] (Basileae: Oporinus, 1551). Johannes Langérol bővebben lásd András NÉMETH, „Byzantine and Humanist Greek Manuscripts in Buda before 1526: The Limits of Studying the Greek Corvinas”, in *Matthias Rex 1458–1490: Hungary at the Dawn of the Renaissance*, szerk. DRASKÓCZY István és mások (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2013), 1–20, 4, hozzáférés: 2024.04.14, <http://renaissance.elte.hu/wp-content/uploads/2013/09/Andras-Nemeth-Byzantine-and-Humanist-Greek-Manuscripts-in-Buda-before-15261.pdf>.

²⁶ TÓTH, „Görög egyházatyák...”, 139.

²⁷ STINGER, *Humanism and Church Fathers*..., 84.

fordított számos görög szerzőtől, ezek a fordítások széles körben terjedtek a középkor folyamán, és sok esetben még Pázmány vendégszövegeiben is kimutathatóak.²⁸ Nazianzi vagy Teológus Szent Gergelyt például Rufinus fordításában is idézi, de a citátumok egy része már a Jacques de Billy de Prunay-féle 1563-as latin összkiadásra megy vissza.²⁹

Nazianzi Gergely mellett a kappadókiai atyák közül Nagy Szent Vazulra hivatkozik még többször Pázmány. Ezek a vendégszövegek Janus Cornarius (Johannes Haynpoł, Hagenbut, 1500–1558), illetve Wolfgang Musculus (W. Meuslin, Mauslein, Müslin, 1497–1563) fordításaiból származnak. Mind a szász orvos, Erasmus barátja, Cornarius, mind a kálvinista teológus Meuslin szerepeltek az 1564-es, IV. Pál pápa által jóváhagyott *Index* első classisában, azaz a tiltás a teljes életművükre vonatkozott.³⁰ Az első, 1558. december 31-én kihirdetett, de 1559-es dátummal kinyomtatott római index drámaian korlátozta az egyházatyák műveihez való hozzáférést, megtiltotta minden olyan patrisztikus szöveg olvasását, amelyet „eretnekek” pl. Musculus, Oecolampadius és Erasmus fordítottak.³¹ A literátus egyháziak panaszkodása miatt a korlátozást az *Index* néhány tilalmával kapcsolatban még 1559 februárjában pontosították, így az *Instructio circa Indicem* engedélyezte az egyházatyák eretnekek által készített kiadásait, amennyiben az eretnekség nyomait eltüntetik, és a cenzúrázott szöveg olvasását jóváhagyja az illetékes inkvizítor vagy a püspök. Az 1561-es *Moderatio indicis librorum prohibitorum* engedélyezte az egyházatyák fordításait, ha a szöveg nem tartalmaz hitbeli tévedéseket.³² A római index felülvizsgálatát 1563-ban, a trienti zsinat végén fejezték be, az eredmény a már említett 1564-es trienti index volt. Az ebben közölt, részben már a kiadás utáni cenzúrára vonatkozó tíz általános szabály (*Regulae*) közül a harmadik megengedte a tiltott szerzők által fordított vallásos szövegek olvasását, ha azok nem tartalmaztak az ortodoxiával ellentétes tanításokat. A nyolcadik szabály jóváhagyta azon könyvek forgatását, amelyek csak

²⁸ Nazianzi Szent Gergely legkorábbi fordítója Rufinus volt, ő mindössze kilenc beszédet ültetett át latinra. Sister Agnes Clare WAY, „Gregorius Nazianzenus”, in *Catalogus translationum et commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries* 2, szerk. Paul Oskar KRISTELLER és F. Edward CRANZ, 43–192 (Washington DC: The Catholic University of America Press, 1971).

²⁹ *Divi Gregorii Nazianzeni, cognomento theologi, Opera omnia, quae quidem extant, nova translatione donata* [...] *Quae omnia nunc primum latina facta sunt Jacobi BILLII PRUNAEI* (Pariisi: Jean Bienné, 1569). A De Billy-féle Nazianzi Gergely-kiadás részletes leírását lásd WAY, „Gregorius Nazianzenus”, 55–56.

³⁰ *Index librorum prohibitorum, cum Regulis confectis* (Romae: Paolo Manuzio, 1564), 45, 71. Cornariusnak az orvosi műveire vonatkozott a tiltás, Musculust pedig biztos, ami biztos alapon Meusel néven is felvették a listára. A hiánypótló munkák iránti érdeklődés sok esetben felülírta a tilalmat, így az 1624-es jegyzék szerint Musculus noha tiltott szerző maradt, a Polübiosz-fordítást engedélyezték. *Index auctorum damnatae memoriae: tum etiam librorum, qui vel simpliciter, vel ad expurgationem usque prohibentur, del deniq[ue] iam expurgati permittuntur* (Olisipone: Craesbeeck, 1624), 185.

³¹ Sam KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe: Translating and Reading a Greek Church Father from 1417 to 1624* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2023), 229.

³² Uo.

néhány gyanús passzust tartalmaztak, és azokat törölték.³³ Magyarán a cenzúrában lévő tiltás később finomodott, az eretnekektől származó fordításokat, szöveggondozásokat engedélyezték, amennyiben a szöveg meg volt tisztítva a protestáns értelmezésektől. Nazianzi Szent Gergelynek, Aranyaszájú Szent Jánosnak és a többi, Pázmány által is hivatkozott görög egyházatyának is kiadták az expurgált kiadásait. Így idézheti Pázmány Aranyaszájú Szent János az *Efezusbeliekhez írt levél*hez készült sermőit nem egyszer Wolfgang Musculus fordítása alapján.³⁴

A görög egyházatyák közül Aranyaszájú Szent János körülbelül 330 említéssel az első helyen szerepel a Pázmány-életmű vendégszövegei között. A görög egyházatyá illetén elsőse európai népszerűségével is magyarázható, hiszen műveiből 1600-ig 443 kiadás jelent meg számos nyelven, többségében latinul.³⁵ Aranyaszájú Szent János evangéliumi homíliáinak és az apostoli levelekhez írott kommentárjainak első humanista latin fordításait Ambrogio Traversari készítette a 15. század húszas éveiben.³⁶ Az első, nyomtatásban megjelent latin nyelvű szövege a *Máté evangéliumához írt homíliái* voltak, amelyet Georgius Trapezuntius fordított le V. Miklós pápa számára.³⁷ Az Erasmus-féle *Opera omnia* 1530-ban jelent meg a protestáns Johannes Oecolampadius közreműködésével.³⁸ A lelkipásztorként aktívan tevékenykedő Aranyaszájú homíliái – műfajuknál fogva – nemcsak a szentírás-értelmezésben bővelkednek, de az erkölcsi tanításban is, így könnyen összhangba lehetett hozni azokat a tridentinum szellemiségével. Ugyanakkor a kontroverz teológiai vitákban a 16. századi katolikus teológusok számára alkalmas bizonyítékokat kínált olyan kardinális kérdésekben, mint például a római püspökség, benne a pápa primátusának bizonyítása.³⁹

³³ Uo., 230. Ez a megjelenés utáni cenzúra azt jelentette, hogy a könyvekből kitörölték az összes nem kívánatos információt, ideértve a szerző, a dedikáló, a nyomda vagy a nyomdahely nevét, vagy akár teljes passzusokat húztak ki a szövegből. Peter SJÖKVIST, „Protestant Books in Jesuit Libraries from Riga, Braniewo and Poznań: Catholic Post-publication Censorship in Practice”, in *Early Modern Catholicism and the Printed Book: Agents – Networks – Responses*, szerk. Justyna KILIANCZYK-ZIĘBA és Magdalena KOMOROWSKA, Library of the Written Word 119 – The Handpress World 97, 143–179 (Leiden–Boston: Brill, 2024), 146. Plutarkhosz latin fordításait keresve nem egy olyan kötetre akadtam az interneten, amelyben Erasmus, illetve Musculus nevét mindenhol kitörölték mint fordítókat.

³⁴ Az első expurgált Khrüszosztomosz-kiadás 1574-ben jelent meg Velencében. KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 232.

³⁵ CONSTANTINIDOU, „Aspects of the Printing History...”, 287.

³⁶ TÓTH, „Görög egyházatyák...”, 141; STINGER, *Humanism and the Church Fathers...*, 151–153.

³⁷ KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 105; CONSTANTINIDOU, „Aspects of the Printing History...”, 287.

³⁸ Sam Kennerley szerint az *Opera omnia* sajtó alá rendezésével kapcsolatos írásos anyag alternatív megközelítése azt sugallja, hogy Oecolampadius volt az 1530-as összkiadás létrehozásának főszereplője, és hogy ő készítette el Khrüszosztomosz nyíltan protestáns kiadását, amelyet Erasmus és barátai hat évvel később megpróbáltak egy katolikus alternatívával kiszorítani. KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 6.

³⁹ Charles L. STINGER, *Renaissance in Rome* (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1998), 169–170; CONSTANTINIDOU, „Aspects of the Printing History...”, 287.

Míg a bázeli zwingliánus Oecolampadius által megjelentett *Opera omni*ában számos, a művek protestáns értelmezését sugalló jegyzet szerepelt,⁴⁰ addig a szintén protestáns Wolfgang Musculus fordításain nem volt érzékelhető a felekezeti hovatartozás.⁴¹ Vélhetőleg ennek és a fentebb vázolt, a pápai cenzúrában eszközölt finomításoknak köszönhetően terjedhettek a Musculus-féle fordítások Erasmusé mellett. Pázmány forráshasználatának vonatkozásában ennél még fontosabb körülmény lehetett, hogy míg Itáliában a könyvtermés egészét a római inkvizíció és az Index Kongregáció felügyelte, addig a többi európai országban, így Magyarországon is a katolikus vallásos irodalom cenzúrája az állami hatóságok és az egyházi hierarchia kezében volt.⁴² Pázmány vélhetőleg ezért használhatta Erasmus és Musculus szövegeit; mellettük még az ugyancsak gyanúval kezelt francia humanista, German de Brie (Germanus Brixius, 1490 k.–1538) és a karthauzi Godefroy Tilmann fordításait idézte.⁴³

Pázmány pogány görög auctorokat is idéz az argumentációiban, leginkább a könnyen értelmezhető, épp ezért szemléltetésre, illetve didaktikus céllal is jól használható exemplum gyanánt. A zsolnai zsinaton résztvevő evangélikusok ellen írt latin nyelvű gúnyiratában, a *Logi alogi*ban többször hivatkozik Ailianosz *Poikilé hisztorié*, avagy *Varia historia* című művére. A műnek két fordítása is elérhető volt a korban. Az egyik Jacopo Lorio átültetése volt, amely 1550-ben jelent meg Velenecében. Pázmány azonban nem ebből, hanem a marburgi hebraista Justus Vultejus latin fordításából közölt idézeteket.⁴⁴

A másik műfaj, amelyben Pázmánynak alkalmá nyílt pogány görög autoritás idézésére, az az 1636-ban megjelent *Prédikációk*. A trienti zsinat, és az annak szellemében rendelkező 1611-es, nagyszombati szinódus nyomán különösen nagy szerepet kapott a püspökök prédikációs kötelezettsége.⁴⁵ Ezzel együtt a prédikáció műfaja

⁴⁰ *Omnia opera divi Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, quae ad hunc usque diem in lucem aedita sunt* (Basileae: Cratander, 1525); KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 151.

⁴¹ Wolfgang Meuslin Khrüszosztomosz-kiadása: *Opera quotquot per Graecorum exemplarium facultatem in Latinam linguam hactenus traduci poterunt* (Basileae: Johann Herwagen, 1539). Meuslin az 1540-es években számos görög egyházatyát fordított, saját nyilatkozata szerint érdeklődését az motiválta, hogy patrisztikus érveket találjon a protestáns tanok alátámasztására, és ezzel mintegy a katolikusok ellen fordítsa azok saját polemikus fegyverét, nevezetesen a patrisztikus tekintélyt. KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 190.

⁴² MOLNÁR Antal, „A horvát és magyar katolikus Biblia-fordítás és a római inkvizíció”, in MOLNÁR Antal, *Elfelejtett régnedék. Tanulmányok a bódoltsági katolikus művelődés történetéből*, Régi Magyar Könyvtár – Tanulmányok 9, teljes oldalszám (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 124.

⁴³ Brie neve megjelent a „részben elítélt, részben javításra szoruló” szerzők 1576-ban Rómában kiadott listáján, majd az 1580-ban Pármában nyomtatott jegyzékben teljes tiltást kapott. KENNERLEY, *The Reception of John Chrysostom in Early Modern Europe...*, 236.

⁴⁴ Claudius AELIANUS, *De varia historia libri XIII* (Basileae: [Oporinus], 1548).

⁴⁵ MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon II.* (Budapest: Stephaneum, 1901), 11–13; BITSKEY István, „Pázmány prédikációi és a Tridentinum”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 77–86 (Vác: Mondat Kft, 2013), 82; BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 15–16.

is felértékelődött, mivel a protestánsok a népnyelvű bibliafordítások mellett épp az igehirdetés intenzitása révén tettek szert nagy előnyre a „lelkek (el)halászásában.” A katolikus egyházi beszéddel szembeni poszttridentinus elvárások között továbbra is szerepelt az, hogy bibliafordítás hiányában közvetítenie kellett a perikópának, vagyis a szentmise olvasmányainak a hívek nyelvére átültetett szövegét és annak hiteles értelmezését, valamint a vonatkozó dogmatikai tanítást.⁴⁶ Mindezek mellett még fokozottan megjelent az igény, hogy a szentbeszéd a hívek morális épülését is szolgálja. Pázmány ezen etikai program megvalósításához szükséges fogalmi, exemplum- és argumentációs bázis egy részét – hasonlóan más korabeli, európai és magyarországi prédikációszerzőkhöz – Seneca és Plutarkhosz erkölcsfilozófiai írásaiból kölcsönözte.⁴⁷ A *Prédikációk*ban több mint kétszáz esetben hivatkozik Plutarkhoszra, illetve idéz tőle anekdotarészletet vagy apoftegmat, és ezzel ő lesz a harmadik legidézettebb auctor Szent Ágoston és a nagy kedvenc, Seneca után.

Apollón delphoi templomának papja, Plutarkhosz (Kr. u. 46/48–125/127) monotheista vallásosságában gyökerező, sztoikus karakterű etikája kimutatható a *Párbuzamos életrajzok*ban, de nyilván még markánsabban van jelen a *Moraliában*.⁴⁸ Mivel Pázmány Plutarkhosz-utalásainak több mint 90 százaléka a *Moraliából* származik, így érdemes inkább ezen írásgyűjtemény pázmányi recepciójával foglalkozni. A *Moralia* 78 különböző, filozófiai, kulturális, társadalmi és vallási kérdésekkel foglalkozó dialógust és diatribét tartalmaz, ezek egy része bizonyosan nem valódi Plutarkhosz-mű. A *Moralia* latin fordításainak története az itáliai humanistáknál kezdődött, majd Erasmusnál folytatódott, végül a németeknél fejeződött be. A teljes gyűjteményt, benne számos saját fordításával ugyanis Guilielmus Xylander (Wilhelm Holtzman, 1532–1576) rendezte sajtó alá, és 1570-ben Bázelen jelent meg Thomas Guarin nyomdájában.⁴⁹ Ez utóbbi kiadástól kezdve rendezték a *Moraliát* hagyományosan tizennégy könyvbe. Nem meglepő módon a heidelbergi egyetemen oktató Xylander teljes életműve 1583-ban már szerepelt a spanyol inkvizíció indexén.⁵⁰ Az 1612-es, tiltott könyvek jegyzékének *Index librorum expurgatorum* részében viszont már engedélyezték a Plutarkhoszhoz írt kommentárjait, bizonyos cenzúrával.⁵¹ A Xylander-féle kiadással teljessé váló normatív szövegtörzset lehe-

⁴⁶ BITSKEY, „Pázmány prédikációi...”, 79.

⁴⁷ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 15–16.

⁴⁸ Plutarkhosz a középső platonizmus egyik képviselője volt, aki körül egy kisebb filozófusi kör is alakult Khairóneában. A középső platonizmus etikája lényegében sztoikus etika. EVERETT FERGUSON, *A kereszténység bölcsője*, ford. ZSENGELLÉR József (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 281–321, 329.

⁴⁹ Xylander mellett Cassius Dio, Sztrabón, valamint Diophantos és Mikhaél Pszellosz bizonyos műveit is lefordította latinra. Részt vett Pauszaniasz és Sztephanosz Büzantiosz görög kiadásainak sajtó alá rendezésében. Neki köszönhető Eukleidész *Elemeinek* első részleges német fordítása is. FRITZ SCHÖLL, „Xylander, Wilhelm”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, szerk. Franz Xaver von WEGELE, Anton BETTELHEIM és Rochus von LILIENCRON, 56 köt. (Leipzig: Duncker & Humblot, 1875–1912), 44:582–593.

⁵⁰ *Index et catalogus Librorum prohibitorum* [...] (Madrid: Gómez, 1583), 32.

⁵¹ *Index librorum prohibitorum et expurgatorum* [...] (Madrid: Sanchez, 1612), 351–352.

tővé tette, hogy Plutarkhosz fontos részét képezze a trienti zsinat hatására megújuló katolikus hitszónoklati retorikának, pontosabban annak argumentációs bázisának. Plutarkhosz, Senecáéhoz hasonló krisztianizálása viszonylag hamar végbe ment, köszönhetően a műveiben érvényre jutó természetes erkölcsi nézőpontnak. Azoknál a szerzőknél, akik Pázmány számára esetleges mintaként szolgálhattak a prédikációk írásakor, viszonylag sűrűn előfordul a *Moráliára* való utalás, illetve abból való idézet. Ilyenek voltak például, hogy csak a legfontosabbakat említsem, Cornelius a Lapide szentírási kommentárjai, vagy Georg Scherer prédikációi. Ludovicus Granatensis pedig egy külön homiletikai segédkönyvet állított össze kifejezetten Seneca és Plutarkhosz erkölcsfilozófiai műveiből, *Loci communes philosophiae moralis* címmel.⁵²

Pázmány prédikációi tematikus sermók, amelyek sokszor a perikópával összefüggő morális jelenségekre, viselkedési-életviteli problémákra, illetve erkölcsi feladatokra fókuszálnak.⁵³ Ehhez a morálközpontú tematikához Pázmány jól tudta alkalmazni az ugyancsak egy-egy témát körüljáró Plutarkhosz-esszéket, -dialógusokat. Az Advent II. vasárnapjára írt első prédikációjának tematikus címe *Miért sanyargattya Isten hiveit e földön; és ellenségét gyakorta kedvekre tartya*.⁵⁴ Ennek, a híveket bizonyosan foglalkoztató, mindig aktuális, keresztény kontextusban megfogalmazott témának tökéletes antik előzménye, forrása Plutarkhosz *De sera numinis vindicta* című dialógusa. Az ebből átvett gondolatok lesznek Pázmány prédikációjának a legfőbb szerkezeti elemei, összesen hét alkalommal idézi az említett dialógust a német humanista, Willibald Pirckheimer (1470–1530) fordítása alapján. A citátumokat vélhetőleg a mű teljes, kötetben megjelent szövegéből, nem pedig florilégiumokból vette, minthogy a prédikáció *confirmatio*s részének eleje szorosan követi az antik forrás gondolatmenetét.

Pázmány prédikációiban máshol is találunk párhuzamot a *Moralia* írásaival, ez leginkább a sermók témaválasztásában, illetve azok kifejtésében érvényesül. Így *A fiaknak istenes neveléséről* című szentbeszédben hét hivatkozással szerepel a gyermeknevelésről szóló Pszeudo-Plutarkhosz-értekezés, a *De educatione liberorum*.⁵⁵ A *Házasságban-élő aszszonyok tanuságában* Pázmány többször citálja a témába vágó *Coniugalia praeceptát*,⁵⁶ *A gyilkosságról és haragról* című prédikációban Seneca *De ira*-ja mellett a *De cohibenda iracundia*, azaz a harag megfékezéséről szóló Plutarkhosz-írást hivatkozva több alkalommal, Erasmus fordításában.⁵⁷

⁵² Ludovicus GRANATENSIS, *Loci communes philosophiae moralis in tres tomos digesti* (Coloniae: Quentel, 1604).

⁵³ HORVÁTH Csaba Péter, „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?”, in AJKAY és BAJÁKI, *Pázmány nyomában...*, 184.

⁵⁴ PÁZMÁNY Péter, *Predikácziók* 1, szerk. KANYORSZKY György, Pázmány Péter Összes Munkái 6 (Budapest: Magyar Királyi Tudomány Egyetem, 1903), 28–48.

⁵⁵ Uo., 249–266.

⁵⁶ Uo., 307–324.

⁵⁷ PÁZMÁNY Péter, *Predikácziók* 2, szerk. KANYORSZKY György, Pázmány Péter Összes Munkái 7 (Budapest: Magyar Királyi Tudomány Egyetem, 1905), 195–214. Plutarkhosz idézésére, fordítására több példához lásd BÁTHORY Orsolya, „Pázmány és Plutarkhosz”, in *Fordítás a lelkiesség*

Lukácsy Sándor 1992-es tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy Pázmánynak megkerülhetetlen szerepe volt a krisztianizált Seneca magyarországi befogadásában, véleménye szerint ugyanis a magyar Senecaként említett recepciós jelenség nagyban neki köszönhető.⁵⁸ Plutarkhoszból monoteizmusba hajló istenszemléletével, a kereszténységhez közel álló, tisztán etikai világgépével szintén lehetett volna faragni egy, a barokkba krisztianizált formában átmentett szerzőt, azonban görögsége, évezredes elfeledettsége és a *Párbuzamos életrajzok* nagyobb népszerűsége miatt ő nem kapott akkora figyelmet, mint Seneca. Annak fényében, hogy Plutarkhosz a harmadik leghivatkozottabb szerző Pázmány prédikációiban, érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, hogy vajon Plutarkhosz esetében kimutatható-e a „keresztény Senecához” hasonló recepciós folyamat, egyszerűbben fogalmazva: van-e magyar „keresztény Plutarkhosz”?

ORSOLYA BÁTHORY

Greek Authors in the Works of Péter Pázmány

The power of authority played an important role in the scientific discourse of the 16th and 17th centuries, and therefore the incorporation of authoritative references into argumentation was an essential part of rhetorical proof. Peter Pázmány wanted to conform to this scientific standard when he cited an immense amount of literature to support his arguments. He did so with complete transparency, that is, by marking the exact places he cited or referred to on the margin. In my study I will examine the references to Greek-language authors, focusing on Pázmány's two most important and monumental works, on the *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* [A Guide to the Truth of God] and the *Prédikációk* [Sermons].

Unsurprisingly, Aristotle is the most frequently cited author, followed by the church historians (Eusebius of Caesarea, Socrates Scholasticus, Sozomen, etc.) and the Greek church fathers (St. John Chrysostom, St. Basil the Great, St. Gregory of Nazianzus). Among the ancient pagan authors, Plutarch is also often quoted by Pázmány. The *Moralia*, a collection of the moral writings of the priest of Apollo at Delphi was rediscovered by the prehumanists and, thanks to its complete Latin translation in the last third of the 16th century, its popularity approached that of Seneca.

Latin was central to Catholic theological and controversial literature, while the use of Greek (and Hebrew) was almost confined to biblical exegesis. Pázmány also referred to the Greek authors in their Latin translations, and I examine, among other things, which translations were available to him at the time.

irodalomban, szerk. SZÁDOCZKI Vera, 9–38 (Budapest: HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2023), 25–31.

⁵⁸ LUKÁCSY Sándor, „Magyar Seneca”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 3. sz. (1992): 261–274.

Az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszéke, valamint az ELTE HTK Irodalomtudományi Intézete szervezésében 2023. november 8–11. között Szegeden rendezték meg az VI. Neolatin Konferenciát. A kora újkori történelemmel, irodalom- és művelődéstörténettel foglalkozó hazai és határon túli kutatók segítségével fejlődött konferenciát a megszokottnál is nagyobb érdeklődés övezte, mivel ebben az évben a neolatin irodalom különböző aspektusaival foglalkozó tudományos műhelyek bemutatkozása volt a szimpózium fő célkitűzése.

A kötetben, mely a *Convivia Neolatina Hungarica* sorozat hatodik darabja, az előadások alapján készült tanulmányok szerkesztett, a megfelelő tudományos apparátussal ellátott változata olvasható. A konferencia szekcióinak logikáját némileg módosítva, a közölt írások számos aspektusból vizsgálják a 15–18. századi magyarországi és erdélyi neolatin irodalmi alkotásokat. Több, egymást remekül kiegészítő, egymással párbeszédbe lépő tanulmány olvasható a legfrissebb kora újkori lelkeség-történeti kutatásokról, a 18. századi modernizálódó történeti irodalomról, a 15–16. századi humanista historiográfiáról, egyéb filológiai és líratörténeti vizsgálódásokról, valamint a frissen alakult 18. századi neolatin költőkkel foglalkozó munkacsoport műhelyének eredményeiről is.

A változatos tematikájú, számos szerzőt, részterületet érintő, az adott téma legjobb szakértőinek tollából született tanulmányok széles körben hasznosítható ismereteket kínálnak a kötet valamennyi olvasójának.

ISBN 978 963 267 693 7

